

Ks. Tadeusz Krahel

Zarys dziejów parafii Wniebowzięcia Najświętszej Maryi Panny w Białymstoku

Ponad 150 lat temu ks. Józef Bąkowski, proboszcz białostocki, napisał, iż „założenie pierwszego kościoła w Białymstoku niewiadome”¹. Podobne stwierdzenie w początkach XX w. wyraził też w swoim „Biskupstwie wileńskim” ks. Jan Kurczewski². Dziś można to samo powtórzyć, choć mamy już więcej opracowań na temat początków Białegostoku, a w związku z tym i powstania parafii. Brakuje jednak źródeł, które pozwoliłyby tę sprawę ukazać dokładnie.

Tadeusz Wasilewski przypuszcza, że założycielem pierwszego kościoła w Białymstoku byli właściciele dóbr białostockich Raczkowicze³. Natomiast Jerzy Ochmański, bez bliższych wyjaśnień podaje, iż parafia w Białymstoku powstała przed rokiem 1547 i jej założycielami byli Raczkowicze⁴. Zapewne tę datę podaje przyjmując, iż przed tym rokiem zmarł ostatni właściciel Białegostoku z rodu Raczkowiczów Mikołaj Bakalarzewicz⁵.

Znawcy najstarszych dziejów Białegostoku uważają, że pierwszy kościół w Białymstoku zbudowali pierwsi właściciele miejscowych dóbr, którzy tu zbudowali swój dwór. Prof. Jerzy Wiśniewski opowiada się za Raczkiewiczami, pierwszymi właścicielami Białegostoku, jako budowniczymi pierwszego drewnianego kościoła. Píše on: „Zapewne więc też od samego początku w pobliżu dworu Białystok wyznaczono miejsce na kościół i na plac targowy. Tak było we wszystkich dobrach pańskich na Podlasiu, w Grodzieńszczyźnie oraz w sąsiedztwie w dobrach Choroszcz, Zabłudów, Waniewo, Gródek,

¹ *Kronika kościoła parafialnego w m. Białymstoku położonego w diecezji wileńskiej, guberni grodzieńskiej, powiecie i dekanacie białostockim. 1849*, „Białostoczczyzna”, 1993, nr 2, s. 86.

² J. Kurczewski, *Biskupstwo wileńskie*, Wilno 1912, s. 238.

³ T. Wasilewski, *Białystok w XVI-XVII wieku*, „Studia i materiały do dziejów miasta Białegostoku”, t. 1, Białystok 1968, s. 119.

⁴ J. Ochmański, *Biskupstwo wileńskie w średniowieczu*, Poznań 1972, s. 69.

⁵ Por. T. Wasilewski, dz. cyt., s. 116-117.

Knyszyn, Tykocin. Nie mogło więc być inaczej w dobrach białostockich". Konkluduje swoje rozważania stwierdzeniem, że "należy przenieść budowę pierwszego kościoła i załóżki charakteru miejskiego Białegostoku do jego początków"⁶. Pierwszym właścicielem puszczy nad rzeką Białystok był „pan litewski Raczko, syn Tabuta, herbu Łabędź, noszący imię chrześcijańskie Jakub, właściciel Dzitwy i Wawerki pod Lidą, Krzemienicy i Strubnicy pod Wołkowyskiem”⁷, któremu między 1437 a 1450 r. książę litewski, najprawdopodobniej Michał Zygmuntowicz, nadał te dobra. Raczko zmarł w 1450 r. i zostawił po sobie czterech synów, którzy odziedziczyli i podzielili między siebie ojcowiznę.

Według Józefa Maroszka, bracia podzielili majątność ojca prawdopodobnie w ten sposób, że Jundziłł otrzymał część z centrum w Białostoczku (u źródeł Białej, przy dzisiejszym trakcie do Zabłudowa), Waclaw (od 1459 r. biskup łucki) – Białystok (dwór jego miał być w miejscu późniejszego pałacu Branickich), Michno (Mikołaj) – Białystok z dworem ojca w miejscu, gdzie od 1621 r. stoi kościół, a Jan otrzymał Dojlidy z dworem w miejscu późniejszego pałacu Lubomirskich⁸. J. Maroszek w tych rozważaniach uwzględnia też bieg Wielkiej Drogi Litewskiej, przebiegającej przez dobra Białystok z Gródka do Choroszcy „ciągłem komunikacyjnym fragmentów dzisiejszych ulic Piasta, Słonimskiej, Kilińskiego, Rynek Kościuszki, Sosnowej i Marcukowskiej”.

Nie miejsce tu, w tak krótkim zarysie, na szersze omawianie zawiloci rodzinnych Raczkowiczów i kwestii własnościowych poszczególnych działów ziemi nad Białą. Zainteresowanych tą kwestią odsyłam do cytowanego już bardzo ciekawego artykułu J. Maroszka. Autor ten stawia hipotezę, że z osobą bp. Waclawa, który zmarł w 1462 r., „można wiązać powstanie najdawniejszego kościoła” w Białymstoku⁹. Jest to chyba najwcześniejszy możliwy czas zbudowania pierwszego kościoła w Białymstoku.

Prof. J. Wiśniewski uważa, że tym, który prowadził działalność osadniczą w puszczy pod Białymstokiem, był bakałarz Mikołaj Michnowicz Raczkowicz. Był on sekretarzem króla Aleksandra Jagiellończyka i członkiem rady królewskiej. Posiadał m. in. szeroki pas

⁶ J. Wiśniewski, *Początki Białegostoku i okolicznego osadnictwa*, „Studia i materiały do dziejów miasta Białegostoku”, t. 4, Białystok 1985, s. 26-27.

⁷ Tamże, s. 15.

⁸ J. Maroszek, *Rewelacyjne odkrycie nieznanych najstarszych dokumentów dla Białegostoku*, „Białostoczczyzna”, 1999, nr 1, s. 21-22.

⁹ Tamże, s. 17.

puszcz między granicą krzyżacką a rzeką Dowspuda (dziś Rospudą) i był założycielem dóbr Bakalarzewo. Z jego czasów pochodzi najstarsza wzmianka o istnieniu dóbr Białystok i ich granicach – akt ugody z dnia 29 II 1514 r. między Mikołajem Michnowiczem Raczkowiczem i Aleksandrem Iwanowiczem Chodkiewiczem¹⁰. Z tego aktu dowiadujemy się też o wcześniejszym nadaniu królewskim dla Mikołaja Michnowicza ziemi za rzeką Białystok oraz kupnie przez tegoż gruntów nad tą rzeką od „bojarów powiatu surażskiego”. Z tych zmian własnościowych oraz działalności bakałarza Mikołaja Michnowicza można sądzić, że pierwszy kościół w Białymstoku był już zbudowany przed 1514 r. Stał on w tym miejscu, gdzie dziś znajduje się klasztor sióstr szarytek. To zaś wzgórze, na którym obecnie stoi stary kościół i katedra przed 1514 r. nie należało do Mikołaja Michnowicza Raczkiewicza. Reasumując rozważania na temat czasu powstania pierwszej świątyni w Białymstoku można przyjąć, że miało to miejsce w II połowie XV lub na początku XVI w.

W źródłach pierwszy raz parafia, a tym samym i kościół białostocki, występuje pod r. 1553 w „Regestrze skarbowego wybierania serebszczyzny z dóbr duchownych kapitulnych i plebanskich Biskupstwa Wilenskiego”¹¹.

Nieznany jest los pierwszego, drewnianego kościoła i jego wygląd. Stał on najprawdopodobniej w tym miejscu, gdzie obecnie znajduje się klasztor sióstr szarytek. Tu bowiem był potem zbudowany drewniany kościół przez Wiesiołowskich w latach 1581-1584. Obok był najstarszy cmentarz grzebalny, który funkcjonował prawie do końca XVIII w.¹²

Niektórzy historycy błędnie uważali, że początkowo kościół białostocki należał do parafii suraskiej. Otóż Suraż należał do diecezji łuckiej, a Białystok i inne okoliczne parafie, jak Turośń, Juchnowiec, Choroszcz – do wileńskiej. Tu bowiem na naszym terenie uformowała się granica między diecezjami jeszcze w pierwszej połowie XV w. Grody i parafie w Tykocinie i Surażu, a później także w Waniewie i Narwi, wyznaczały zasięg diecezji łucko-brzeskiej, natomiast Choroszcz, Juchnowiec, Turośń i Zabłudów były tu

¹⁰ Tamże, s. 14 ns.

¹¹ Centralne Archiwum Historyczne Litwy w Wilnie (dalej: CAHL) F 634 – 3 – 1, *Dokumenty dubińskiego kościoła*, s. 35.

¹² Por. Archiwum Archidiecezjalne w Białymstoku (dalej: AAB) *Inventarium Ecclesiae Bialostocensis (...) Anno Domini 1737 (...); Kościół katolicki na Podlasiu. Zbiór dokumentów erekcyjnych i funduszowych*, 3, Białystok. Wstęp i opracowanie J. Maroszek, Białystok 1999, s. 14.

granicznymi parafiami diecezji wileńskiej. Źródłem tego błędu są rejestry podatkowe, które dobra Białystok wymieniały razem ze wsiami parafii suraskiej. Nie zwrócono jednak uwagi na to, że tam wymienione są i inne miejscowości parafialne, jak Juchnowiec i Turośń¹³.

Dnia 4 XII 1581 r. Piotr Wiesiołowski, syn Piotra wystawił dla kościoła białostockiego dokument fundacyjny, mocą którego nadawał plebanowi 4 włóki ziemi oraz dziesięciny z wsi: Białystok, Stara Wieś, Zawady, Supraśl, Parszyce i Miłasze. Należy wyjaśnić, że Stara Wieś, to późniejsze Starosielce, Supraśl – potem Usowicze, Miłasze – Bojary, a Parszyce były w miejscu późniejszego folwarku Wysoki Stoczek i Ogrodniczki. Dokument ten zobowiązywał też proboszcza do trzymania wikarego i nauczyciela¹⁴. Zobowiązywało to więc do prowadzenia szkoły parafialnej i takowa z pewnością wkrótce została uruchomiona. Dokument ten zatwierdził biskup wileński Abraham Wojna.

Nie było to pierwsze nadanie dla kościoła białostockiego. We wspomnianym „Regestrze skarbowym ...” z 1553 r. parafia białostocka ma cztery i pół sochy oraz cztery ogrody uposażenia. J. Ochmański wyjaśnia, iż w wykazach z tego czasu socha oznaczała „gospodarstwo chłopskie sprzężajne” i odpowiadała „jednemu dymowi czyli rodzinie uprawiającej jedną sochę ziemi, rozmiary której odpowiadają w przybliżeniu jednej włóce (21,7 ha). Pół sochy mogło odnosić się do gospodarstwa małego, natomiast ogród, stanowił działkę należącą do ogrodnika, a więc jeszcze uboższej warstwy ludności¹⁵. Później stopniowo uposażenie parafii było powiększane przez kolejne nadania ziemskie, a także zapisy pieniężne.

Piotr Wiesiołowski w 1617 r. rozpoczął budowę nowego, murowanego kościoła. Inwestycję kończył już jego syn Krzysztof, który w 1625 r. powiększył uposażenie kościoła i podniósł go do rangi prepozytury. Z nadania i woli donatora i zatwierdzenia biskupiego odtąd parafią białostocką kierował ks. prepozyt i w pracy wspierało go trzech księży mansjonarzy¹⁶.

¹³ *Źródła dziejowe*, t. 17. *Podlasie*, cz. 1. Warszawa 1908, s. 112, 153.

¹⁴ AAB, Oryginał dokumentu fundacyjnego Piotra Wiesiołowskiego z dnia 4 XII 1581 r.; J. Maroszek, *Najstarszy dokument uposażeniowy kościoła farnego w Białymstoku z 4 grudnia 1581 r. „Białostoczczyzna”*, 1996, nr 2, s. 5-6; J. Wiśniewski, *Początki Białegostoku*, s. 26.

¹⁵ J. Ochmański, *Biskupstwo wileńskie*, s. 101.

¹⁶ AAB, Oryginał dokumentu Krzysztofa Wiesiołowskiego z dnia 5 VIII 1625 r.

Pierwszym prepozytem białostockim był ks. Jakub Gradonius, który jednocześnie był dziekanem podlaskim czyli knyszyńskim. Pewne fakty wskazują na to, że zabiegał on o utworzenie dekanatu białostockiego. Można tak sądzić z wizytacji parafii dekanatu knyszyńskiego z 1633 r., w których tytułuje się dziekanem białostockim¹⁷. W tejże wizytacji zaznaczono, iż kościół był pod wezwaniem Wniebowzięcia Matki Boskiej, na chórze miał pozytyw, a na wieży cztery dzwony¹⁸.

Wspomnieć jeszcze trzeba, iż niektórzy autorzy uważają, iż w pewnym okresie kościół białostocki był zabrany na zbór kalwiński. Ks. Jan Kurczewski ustosunkował się do tego pisząc, iż "nam się nie udało stwierdzić tego posiadanymi dokumentami w archiwum konsystorskim i miejscowym"¹⁹. Również Józef Maroszek, znawca najstarszych dziejów Białegostoku, uważa, iż "opinia ta wciąż nie znajduje jakichkolwiek potwierdzeń w źródłach historycznych"²⁰. Wczytując się w przywilej króla Jana Kazimierza z 15 I 1661 r., który przywraca kościołowi białostockiemu dawne uposażenie, powstają pewne wątpliwości. W tym miejscu, gdzie jest mowa o funduszach i uposażeniu kościoła czytamy: „na co dokumenta częścią przez heretyków zniszczone częścią w terażniejszych burzliwych czasach przez wpadnienie nieprzyjaciół Szwedów i Moskalów i innych buntujących się sprzymierzeńców zagubione i spalone zostały". Wcześniej zaś w tym dokumencie czytamy, iż Piotr Wiesiołowski i jego syn Krzysztof, kościół "po wyrwaniu go z rąk błędnowierców od fundamentu z cegieł wystawili i wybudowali"²¹. Najprawdopodobniej na podstawie tych stwierdzeń wyciągano wnioski o zabraniu kościoła przez innowierców. Analizując jednak istniejące źródła nie znajdujemy w nich potwierdzenia tej opinii.

Po Wiesiołowskich dobra białostockie przeszły na własność Rzeczypospolitej, a potem zostały nadane przez króla Jana Kazimierza Stefanowi Czarnieckiemu, który prawa do tych dóbr przekazał swojej córce Aleksandrze Katarzynie, żonie Jana Klemensa

¹⁷ Biblioteka Uniwersytecka w Wilnie, Dział Rękopisów, F 57 - B 53 nr 40, *Acta visitationis Ecclesiarum Dioecesis Vilnensis per (...) Gasparum Zaliwski Can. Viln. (...)* k. 185-255.

¹⁸ Tamże, k. 199 ns.

¹⁹ J. Kurczewski, *Biskupstwo wileńskie*, s. 239.

²⁰ J. Maroszek, *Najstarszy dokument*, s. 7.

²¹ AAB, *Archiwum Kościoła Parafialnego Białostockiego ułożone, spisane i zebrane przez ks. Piotra Kalinowskiego (...) w roku 1810 (...)*, s. 16 (kopia dokumentu z 15 I 1661 r.).

Branickiego. Po śmierci Czarnieckiego w 1665 r. dobra białostockie przeszły w ręce Branickich²².

Właściciele dóbr byli jednocześnie kolatorami kościoła i uczynili wiele nadań na jego rzecz. Oprócz nich także inni właściciele ziemscy czynili zapisy ziem, jak i sum legowanych kościołowi. Przykładowo wymienienie tylko Stanisława Pajewskiego i jego żonę Katarzynę z Kłodnickich, którzy w r. 1626 zapisali wieś Jaroszkówkę²³.

Braniccy kilkakrotnie zamieniali białostockie ziemie plebańskie na inne. Bardzo wymowny jest dokument zamiany gruntów kościelnych z 27 VIII 1691 r., dokonany przez Stefana Mikołaja Branickiego²⁴. W tym dokumencie po raz pierwszy i to aż 5 razy występuje określenie "oppidum Białystok" – miasto Białystok. Mamy też podane wyraźne przeznaczenie dla zamienianej ziemi plebańskiej – „in liberum usum aedificandarum Domorum ad Oppidum haereditarium Bialostocensem exdivisimus”. Na tę zamianę wyraził zgodę biskup wileński Kazimierz Brzostowski w Warszawie w dniu 31 III 1691 r. Z tego wniosku, że w tym czasie Branicki załatwiał przywileje dla zakładanego miasta i najprawdopodobniej w tymże roku taki przywilej na prawo miejskie uzyskał. Potwierdza to zresztą zapis w księdze grodzkiej brańskiej prepozyta białostockiego ks. Jana Michała Głowińskiego: „Rok 1692. Miasto Białystok. Za przywilejami na wolność do lat pewnych danymi rok pierwszy teraz się buduje”²⁵. Od tego roku w dokumentach kościelnych białostockich występuje nazwa oppidum lub civitas Białystok. Na rzecz tegoż miasta nastąpiła też zamiana gruntów kościelnych w 1708 r.

Dla kościoła białostockiego szczególnie się przysłużył w XVIII w. Jan Klemens Branicki. On to w 1750 r. pobudował kaplicę św. Rocha, a w 1758 – kaplicę św. Marii Magdaleny²⁶. Wzniesione na wzgórzach kaplice związane były z planem architektonicznym

²² Tamże, s. 124-125.

²³ AAB, *Archiwum Kościoła Parafialnego Białostockiego*, s. 33-36 (oblata nadania Jaroszkówki z 1626 r. przez Stanisława Pajewskiego i jego małżonkę Jadwigę Kłodnicką z Akt Konsystorskich Wilenskich i potwierdzenie przez biskupa wileńskiego Abrahama Wojnę - 22 XII 1631).

²⁴ AAB, *Archiwum Kościoła Parafialnego Białostockiego*, s. 53-55; W dokumencie tym na początku jest "Actum in Białystok Anno Domini 1691, mense Augusto Die vigesima septima", natomiast na końcu dokumentu, przed podpisami, mamy "Datt in Białystok Die 30 Mense et Anno ut supra".

²⁵ T. Wasilewski, *Kształtowanie się białostockiego ośrodka miejskiego w XVII i XVIII wieku*, „Studia i materiały do dziejów miasta Białegostoku, t. 4, Białystok 1985, s. 34-35.

²⁶ AAB, *Archiwum Kościoła Parafialnego Białostockiego*, odnośne dokumenty.

miasta i jego okolic. Z czasem przy obu kaplicach powstały cmentarze grzebalne. Najstarszy cmentarz białostocki znajdował się przy pierwszym kościele białostockim, a więc obok dzisiejszego klasztoru sióstr szarytek. Drugi cmentarz znajdował się przy starym kościele murowanym. Potem założono cmentarz nowy za ogrodzeniem miasta przy drodze choroskiej. Po zbudowaniu kaplicy św. Marii Magdaleny otwarto w 1768 r. jeszcze cmentarz przy tej kaplicy. O tym cmentarzu w wizytacji z 1828 r. czytamy: „Cmentarz Marii Magdaleny odległy od miasta na półtoręj wiorsty, na którym w jednej części chowają się Rzymsko Katolickiego obrządku i ten dla szczupłości miejsca zupełnie jest zawalony trupami. Na drugiej części chowają się Unicy. Na trzeciej części chowają się Grecko Rosyjscy. Ten cmentarz na cudzym gruncie bez żadnego oparkanienia”²⁷.

Pojedyncze osoby grzebano też na cmentarzu przy cerkwi unickiej oraz przy kaplicy św. Rocha. Cmentarz przy tej kaplicy na wzgórzu otwarto w 1819 r. We wspomnianej wizytacji znajdujemy następującą informację: „Cmentarz św. Rocha odległy od miasta na sążni 200. Takowy cmentarz w 1819 roku rząd cywilny pozwolił założyć a Zwierzchność Duchowna przychyłając się do tego w dni Krzyżowe poświęciła; leży na gruntach probostwa białostockiego. Plac ma obszerny bez żadnego oparkanienia”²⁸.

Trzeba podkreślić, że Branicki odrestaurował też kościół białostocki, sprowadził do niego w 1746 r. księży wspólnego życia zwanych inaczej komunistami lub też bartoszkami, ustanowił w 1768 r. fundusz na szpital parafialny, w którym według jego woli i nadania miało znaleźć pomieszczenie "ubogich dziadow siedmiu i babow starych sześć". Szpital ten w roku następnym przekazał siostram szarytkom, którym pobudował klasztor w pobliżu kościoła²⁹.

On też pobudował pierwszą w Białymstoku cerkiew dla unitów, wzniesioną pod wezwaniem św. Mikołaja ok. 1727 r. Cerkiew ta była filią cerkwi parafialnej w Dojlidach³⁰. Po śmierci Branickiego Białystok miała w swoim posiadaniu jego żona Izabela z

²⁷ AAB, *Wizyta generalna kościoła parafialnego białostockiego (...) uczyniona 1828 miesiąca września 30 dnia*, k. 10 v.

²⁸ Tamże, k. 10 v.

²⁹ Tamże, odnośne dokumenty.

³⁰ A. Dobroński, *Białystok. Historia miasta*, Białystok 1998, s. 43-45.

Poniatowskich Branicka, która zaznaczyła się m.in. tym, iż sprowadziła do Białegostoku w 1806 r. księży misjonarzy św. Wincentego a Paulo i przekazała im parafię³¹.

Terytorium pierwotne parafii wyznaczała granica dóbr należących do Raczkiewiczów. Pokrywała je puszcza. Pierwsze nazwy miejscowości – wsi, z których fundator przeznaczał plebanowi dziesięcinę, podaje nam dokument fundacyjny z 1581 r. Są to: Białystok, Stara Wieś, Zawady, Supraśl, Parszyce, Miłosze. W wizytacji z 1633 r. wymienione są następujące miejscowości należące do parafii białostockiej: Białystok, Bojary, Ogrodniki Stare, Zawady, Usewice, Ogrodniki, Wysoki Stok, Zaścianek, Sobolewskie, Bagnówka i Skorupy. W synodzie diecezji wileńskiej z 1744 r., oprócz wyżej wymienionych figurują jeszcze: Dojlidy, Karakule, Krywłany, Nowodworce, Paceliszki, Pieczarki, Skorupy, Solniki, Sowłany, Starosielce, Wolmonty, Zawady.

Pod koniec XVIII w., a konkretnie w 1788 r. parafia białostocka liczyła 4058 osób. Oprócz tego na terenie parafii mieszkało 148 unitów, 34 prawosławnych, 57 protestantów i 1890 Żydów. W szkole parafialnej uczyło się 69 uczniów, w tym 27 ze szlachty, 23 mieszczan i 19 chłopów³². Oprócz tego – jak wiemy – istniała szkoła podwydziałowa, podlegała Szkole Głównej Litewskiej w Wilnie.

Po ostatnim rozbiórze kraju Białystok znalazł się pod panowaniem pruskim i został stolicą prowincji Prusy Nowowschodnie. W tym okresie Białystok został włączony do erygowanej w 1799 r. diecezji wigierskiej i utworzono dekanat białostocki. Po włączeniu zaś w 1807 r. obwodu białostockiego do Rosji, Białystok stał się siedzibą archidiakona białostockiego, który w imieniu metropolity mohylewskiego rządził archidiakonatem białostockim istniejącym do r. 1849. Wtedy znowu Białystok włączono do diecezji wileńskiej³³.

Dzięki staraniom ks. archidiakona Kazimierza Kubeszowskiego i zapisie sumy 20000 zł na pięciu kleryków, uczynionej przez chorążego bielskiego Ludwika Kruszewskiego, utworzono w Białymstoku w 1820 r. seminarium duchowne. Mieściło się ono w domu

³¹ AAB, Archiwum Kościoła Parafialnego Białostockiego, Kopia dokumentu z dnia 17 VIII 1806 r., s. 149-154.

³² T. Krahel, *Statystyka ludności dekanatu knyszyńskiego z roku 1788*, „Studia Podlaskie”, 1990, nr 1, s. 220.

misjonarzy – plebanii – przy kościele farnym, miało dwóch profesorów, a ilość kleryków wahała się od 2 do 15. Po zabraniu funduszy przez władze carskie seminarium przestało w 1843 r. istnieć, a alumnów na kontynuowanie nauki wysłano do Mohylewa³⁴. Zlikwidowano też klasztor misjonarzy. Trzeba zaznaczyć, że ukazy carskie z lat 1841-1843 upaństwowiły kościelne dobra ziemskie i zabrały też sumy legowane. Parafiom pozostawiono małą część posiadanych wcześniej beneficjów. W zamian za zabrane dobra wyznaczono proboszczom pensje, zależnie od klasy, do której zaliczono parafię. Białostocką parafię zaliczono do klasy trzeciej i odtąd proboszcz aż do końca panowania rosyjskiego otrzymywał 400 rubli pensji rocznie. Tyle niejednokrotnie wynosiła pensja miesięczna urzędnika państwowego. Warto zaznaczyć, że w diecezji wileńskiej na 301 parafii w 1863 r. tylko 5 było klasy pierwszej, 10 – drugiej, 60 – trzeciej, a prawie 230 – klasy czwartej i piątej³⁵.

Terytorium parafii białostockiej i liczba wiernych w poszczególnych miejscowościach w 1820 r. przedstawiały się następująco:³⁶

Miejscowość	Ilość domów	Ilość wiernych
1. Miasto Gubernskie Białystok	232	2.084
Uczniów Gimnazjum Białostockiego	-	280
Wojskowych	-	97
2. Wieś Białystoczek	54	347
3. Zawady	24	154

³³ B. Kumor, *Granice metropolii i diecezji polskich (968-1939)*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne”, t. 20, 1970, s. 287-288; T. Krahel: *Archidiecezja białostocka*, [w:] *Spis kościołów i duchowieństwa archidiecezji białostockiej. 1998*, Białystok 1998, s. 24.

³⁴ S. Dąbrowski, *Archidiaconat białostocki 1808-1842*, Lublin 1963, (mps w BKUL) s. 46 ns.

³⁵ W. Urban, *Ostatni etap dziejów Kościoła w Polsce przed nowym tysiącleciem (1815-1965)*, Roma 1966, s. 201.

³⁶ AAB, *Wizyta domu białostockiego Księży Misjonarzy sytuowanego w mieście gubernskim Białymstoku (...) w roku 1820*.

4.	Ussowicze	18	89
5.	Sielachowskie	3	22
6.	Pietrasze	4	30
7.	Wysokistok	2	18
8.	Marczyk z Pstrągarnią	2	18
9.	Ogrodniczki Wysokostockie	5	29
10.	Starosielce	18	134
11.	Kaskada	1	15
12.	Słoboda	12	96
13.	Zwierny	1	5
14.	Krywlany	9	64
15.	Paceliszki	8	57
16.	Olmonty	21	135
17.	Chrynowicze	10	62
18.	Ignatki z Dworem	4	39
19.	Bagnówka	26	155
20.	Smolany Piec	1	7
21.	Sowlany	8	42
22.	Kolonia P. Kodyńskiego	3	29
23.	Ogrodniczki Supraskie z Tartakiem	4	25
24.	Nowodworce	25	114
25.	Ciasne	9	36
26.	Karakule	12	59
27.	Pieczurki	16	88
28.	Skorupy	26	207
29.	Zaścianki	18	106

30.	Dojnowo	8	40
31.	Krzywa	1	4
32.	Dwór Dojlidy z Plebanią	2	31
33.	Ogrodniczki Dojlidzkie	13	73
34.	Dojlidy Górne	16	97
35.	Cegielnia	1	5
36.	Solniki	8	73
37.	Kurjany	34	190
38.	Drukowszczyzna	1	5
39.	Sobolewo Dwór	1	10
40.	Sobolewo Wieś	16	87
41.	Grabówka	5	32
42.	Królowy Most	-	27
43.	Supraśl	3	12

	Razem	926	5046

W pierwszej połowie XIX w. Białystok rozwijał się jako stolica Obwodu Białostockiego (nazywany był miastem gubernialnym), potem jako ośrodek przemysłowy i przybywało też wiernych. Według wizytacji z 1839 r. parafia liczyła 8444 wiernych. Filia wasilkowska liczyła wówczas 2267 wiernych. Była jeszcze szkoła parafialna i szpital. W 1849 r. na terenie parafii oprócz kościoła parafialnego i filialnego w Wasilkowie były kaplice: św. Rocha, św. Marii Magdaleny, kaplica w Supraślu dla katolików niemieckich, w klasztorze szarytek oraz w pałacu Branickich, gdzie mieścił się Instytut Panien Szlacheckich. Po powstaniu styczniowym zostały zabrane przez władze carskie i oddane prawosławnym kaplice św. Marii Magdaleny w Białymstoku i kaplica w Janopolu (Królowym Moście), będąca filią liczącą ponad 200 wiernych. Również został skasowany

klasztor sióstr szarytek³⁷. Filia wasilkowska w 1845 r. się usamodzielniała i jako parafia została włączona do dekanatu sokólskiego. Niestety, w 1866 r. parafia ta została skasowana i włączona do parafii białostockiej, a jej proboszcz, ks. Ludwik Lebedziński, został zesłany na Sybir. Dzięki staraniom ks. dziekana Wilhelma Szwarca uzyskano pozwolenie na budowę kościoła w Wasilkowie i w 1883 r. świątynię zbudowano i jako filialny należał znowu do parafii białostockiej. Obsługiwali go przez jakiś czas kapłani z Białegostoku, potem z Supraśla. Wreszcie w 1898 r. i Supraśl i Wasilków otrzymały odrębnych duszpasterzy, ale nadal jako filialistów białostockich. Właściwie były to samodzielne placówki duszpasterskie, ale ze względu na ograniczenia carskie pozostawały filiami.

Wzrastająca liczba parafian białostockich powodowała konieczność budowy nowego kościoła. O tym myślano już przed powstaniem styczniowym. W latach 80-tych XIX w. ks. dziekan Wilhelm Szwarz rozpoczął starania o pozwolenie na budowę kościoła na wzgórzu św. Rocha, na zamkniętym w 1887 r. cmentarzu grzebalnym. Władze jednak odmówiły. Następne starania wskazywały na Bojary, gdzie zarząd miasta ofiarowywał nawet na ten cel plac miejski. Wysłano prośbę do samego cara. Minister Spraw Wewnętrznych odpowiedział w 1898 r., że nie ma mowy o budowie kościoła póki nie będzie drugiej cerkwi w Białymstoku. Zaznaczono jednak, że nie zabrania się powiększyć lub przebudować istniejący kościół. Na tej podstawie przystąpiono do budowy "przybudówki" do istniejącego starego kościoła. W 1900 r. w czerwcu ks. Szwarz poświęcił kamień węgielny pod nowy kościół, według projektu Józefa Dziekońskiego, który miał być połączony ze starym. Dnia 17 IX 1905 r. ks. prałat Jan Kurczewski poświęcił nowy kościół i od tego czasu odprawiają się w nim nabożeństwa, choć prace wykończeniowe trwały jeszcze długo³⁸.

Po śmierci ks. Szwarca, w dniu 29 III 1915 r., proboszczem i dziekanem białostockim został ks. Stanisław Maciejewicz, który po trzech miesiącach przekazał parafię ks. Antoniemu Songajle (15 VII 1915). Ten kierował parafią i dekanatem prawie przez cały czas I wojny światowej. W tym czasie myślano się już o budowie kościoła św. Rocha, gdyż przekazując parafię w dniu 31 X 1918 r. ks. dziekanowi Lucjanowi Chaleckiemu, ks. Songajło przekazał też „ofiary na budowę kościoła św. Rocha w ilości 2508 marek”. Ks. dziekan Chalecki też był krótko w Białymstoku, ale doczekał się wolnej Polski. W dniu 24 II

³⁷ J. Kurczewski, *Biskupstwo wileńskie*, s. 239.

³⁸ AAB, Kościół Katolicki w Białymstoku (rękopis).

1920 r. przekazał parafię ks. dziekanowi Aleksandrowi Chodyce, a sam został powołany przez bp. Jerzego Matulewicza na stanowisko kanclerza Kurii Biskupiej w Wilnie³⁹.

Odzyskanie niepodległości otworzyło nowe możliwości pracy i odbudowy struktur kościelnych, niszczonych przez rosyjskiego zaborcę. Zaczęto tworzyć nowe parafie. Z parafii białostockiej wydzielono w 1919 r. parafię w Dojlidach, następnie w Starosielcach, a w 1925 r. utworzono parafię św. Rocha, której proboszczem został ks. Adam Abramowicz. On to rozpoczął w 1926 r. budowę kościoła św. Rocha wg projektu Oskara Sosnowskiego⁴⁰.

Druga wojna światowa przyniosła ogromne zniszczenia. Kościoły w centrum miasta ocalały. Stary kościół i nowa fara były bardzo zagrożone w czasie frontu w lipcu 1944 r. Wielkie poświęcenie kapłanów farnych i ludzi z ich otoczenia uratowało te świątynie.

Po wojnie Białystok stał się ośrodkiem administracji kościelnej dla tej części archidiecezji wileńskiej, która pozostała w granicach Polski. Szczególną rolę odgrywa odtąd parafia farna. Tu bowiem na plebanii zamieszkał, przymuszony do wyjazdu z Wilna w lipcu 1945 r., arcybiskup metropolita wileński Romuald Jałbrzykowski. Tu utworzył on kurie i sąd arcybiskupi. Plebania farna stała się nie tylko centrum administracji parafialnej, ale także centrum ośrodka administracji Kościoła lokalnego. Na terenie parafii również zaczęły działać, przeniesione z Grodu Giedymina, Wydział Teologiczny Uniwersytetu Stefana Batorego i Wileńskie Seminarium Duchowne oraz Kapituła Bazyliki Metropolitalnej. W okresie stalinowskim władze państwowe usiłowały zlikwidować białostocki ośrodek administracji kościelnej nakazując wyjechać z Białegostoku arcybiskupowi Jałbrzykowskiemu i zamknąć Seminarium Duchowne oraz Kurie Arcybiskupią. Ze względów politycznych usunięto z oficjalnego nazewnictwa to, co podkreślało związki z Wilnem i w praktyce przyjęła się nazwa "archidiecezja w Białymstoku"⁴¹.

Utworzenie w dniu 5 VI 1991 r., w czasie pamiętnej wizyty w Białymstoku Ojca św. Jana Pawła II, diecezji białostockiej, podniosło kościół parafialny Wniebowzięcia Najświętszej Maryi Panny do rangi katedry. Wcześniej zaś, w 1985 r., ta wspaniała

³⁹ AAB, *Inwentarna opis bielastackago rimsko-katoliczeskago prichodskago kostiela za 1915 god.*

⁴⁰ AAB, Teczka „Kościół św. Rocha”.

⁴¹ T. Krahel, *Zarys dziejów (archi)diecezji wileńskiej*, „Studia Teologiczne”, 5-6(1987-1988), s. 69 ns; Tenże, *Dzieje Archidiecezjalnego Wyższego Seminarium Duchownego w Białymstoku*, [w:] *Archidiecezjalne Wyższe Seminarium Duchowne w Białymstoku 1945-1995. Księga jubileuszowa*, Białystok 1995 s. 12 ns.

świątynia została podniesiona do godności bazyliki mniejszej⁴². Dzięki staraniom abp. Edwarda Kisiela kościół ten jest także sanktuarium maryjnym, w którym w kaplicy znajduje się bardzo czczony obraz Ostrobramskiej Matki Miłosierdzia, ukoronowany papieskimi koronami 5 VI 1995 r. Kaplicę zaś i wizerunek Ostrobramskiej Matki poświęcił w 1977 r. kard. Karol Wojtyła. Można powiedzieć, że parafia katedralna jest matką wszystkich parafii białostockich i niektórych podbiałostockich (Supraśl, Dojlidy Górne, Grabówka, Karakule). Wszystkie bowiem powstały z pierwszej parafii białostockiej Wniebowzięcia Najświętszej Maryi Panny.

w: Bazylika katedralna w Białymstoku. Księga jubileuszowa z okazji 100-lecia poświęcenia kościoła Wniebowzięcia Najświętszej Maryi Panny w Białymstoku (1905 – 17 IX – 2005), pod red. ks. T. Kraheła, Białystok 2005, s. 11-22.

⁴² T. Krahel, *Archidiecezja białostocka*, s. 21-27.